

Hoppa Enikő

Magyar nyelvhasználat a moldvai csángóknál

Csángóknak nevezik azokat a magyarokat, akiket Románia keleti tartományában, Moldvában találunk. A Kárpátokon túl, a Romániában lévő tömbmagyarságtól is elszakadva élnek. A román nyelvű környezetben nyelvszigetet alkotnak. Létszámuk ma kb. 250 000 fő, közülük – becslések szerint – 62 000-en beszélnek magyarul (Tánczos 1999:21). Településeik két nagyváros, Bákó és Románvásár körül találhatók.

Történeti előzmények

Elődeik a Kárpát-medencéből, az összefüggő magyar nyelvterületről települtek át a XII. és a XVIII. század között több hullámban. A különböző időpontokban áttelepülő csoportok más-más okból érkeztek ide. A XII. század utolsó éveiben Magyarország népessége hirtelen növekedésnek indult, az első települések ekkor alakultak ki Moldvában, a határ mentén. A következő század elején, 1211-ben II. Endre király német lovagokat hívott az ország keleti határának védelmére. A király és a lovagrend között hamarosan ellentétek alakultak ki, s II. Endre 1225-ben elűzte őket. Ezt követően a kiépített védővonalra magyar határőröket telepített (Domokos 2001:18,20,22). Tömeges betelepedésük azonban a XIII. század végén kezdődött s a XIV. században is folytatódott (Benkő 1990:18). A tatárjárást követően ugyanis IV. Béla az ország védelmét igyekezett megszervezni, s a Szeret folyó partján katonai őrhelyeket létesített, ahová családostul telepítette a határvédőket. A következő hullám ideje a XV. századra, a huszitaüldözések idejére tehető. Ezekben az években dél-magyarországi és pozsonyi husziták menekültek Moldvába, s hoztak létre önálló településeket (Benda 1993:41). A XVI. században székelyek nagy számban települtek át erre a területre a rájuk kirótt magas adók miatt. A magyarok legnagyobb, legjelentősebb, egyben utolsó csoportja a XVIII. században, az ún. madéfalvi veszedelem idején, 1764-ben érkezett. Ebben az évben a székelyek Madéfalván fellázdak Mária Terézia intézkedései ellen, amelyekkel megszüntette korábbi kiváltságaikat. A császári sereg rájuk támadt, és súlyosan megtorolta a lázadást. Emiatt tömegek menekültek Moldvába (Domokos 2001:83). Ez utóbbiak egy része önálló falvakat hozott létre, más részük a már itt élő magyarok közé költözött, harmadrészük román falvakba települt (Tánczos 1999:10).

Elnevezésük

Nevüket többféleképp magyarázzák, de mindegyik magyarázat a többségtől való elszakadástól indul ki. A legismertebb nézet az, miszerint az elnevezés a „csáng” igéből ered, amelynek jelentése: kószál, csavarog, vándorol, elkóborol (Tánczos 1999:7). Az erdélyi magyarok közül néhányan úgy vélik, hogy a szó a csángók beszédmódját tükrözi: utal arra, ahogy a „csengő” szót kiejtik. Nyelvjárásukban ugyanis nagyon gyakori a nyílt e, amely hangzásában közel áll az á-hoz. A „csengő” szónak szerintük azért van itt jelentősége, mert csoportokban vándorolva érkeztek Moldvába, állataik nyakába csengőt kötöttek. Mások szerint a népcsoport eredeti határőrszerepét igazolja a név, mert az őrhelyekre telepítettek a harang félreverésével, azaz csángatással jelezték a veszély közeledtét. Megint mások szintén a „csángat” igét veszik kiindulópontul, de egy másik eseményhez kötik: ahhoz, hogy a régi időkben ha elment valaki a faluból, akkor az illető személyt vagy személyeket elcsángatták, azaz verték a harangot, de csak az egyik oldalán.

Nyelvjárásuk

Történetük rövid bemutatása után nem is lehet csodálkozni azon, hogy nyelvjárásuk igen jellegzetes magyar nyelv. Az eltérő helyekről betelepülő csoportok más-más nyelvváltozatot beszéltek, s a nagy időbeli különbségekkel érkezők más-más fejlődési stádiumban lévő nyelvet hoztak magukkal. Az összefüggő magyar nyelvterületről leváltak, a Kárpátok vonulatai elválasztották őket a tömbmagyarságtól, így megszűnt köztük az érintkezés. Ennek következménye, hogy nyelvük számos archaizmust őriz. A magyarországi nyelvi változások nem jutottak el hozzájuk, így a nyelvújításból is kimaradtak. Ez utóbbi tény azért nagy jelentőségű, mert a nyelvújítás (1790-1820) idejében a magyar nyelv szókészlete nagy mértékben bővült, illetve átalakult. Ezzel egyidőben a moldvai magyarok nyelve is fejlődött, változott, önálló alkotásokkal gazdagodott. A román nyelvű környezet is nagy hatást tett rájuk, elsősorban a szókincsre hatott. Ezek a körülmények együttesen idézték elő azt, hogy a csángó nyelvjárás a többi magyar nyelvjárástól különböző számos egyedi jellegzetességgel rendelkezik.

A dialektus fennmaradását nagy mértékben segítette életmódjuk. Mindig földművelésből és állattartásból éltek, s nagy részük ma is abból él. Ez az életforma a faluhoz kötötte őket, más települések lakosságával keveset érintkeztek, ezek a körülmények kedveztek a nyelv megmaradásának. Kétnyelvűek, jól beszélnek románul, sőt sokan – elsősorban a fiatalok – románul jobban, mint magyarul. A magyar nyelvet ismerők száma falvanként más és más, de akadnak még olyan települések is, ahol mindenki beszéli a magyar nyelvjárást (Tánczos 1999:18). Ennek használatára a családon belül és a falubeliekkel való kommunikációban van lehetőségük. A hivatalos élet nyelve a román.

A Román Királyság 1867-ben jött létre. A vajdaságokat felváltó új román államszervezet az egységes román nemzet kialakítására törekedett, s a területén élő kisebbségekről igyekezett tudomást sem venni. Ettől az időponttól kezdve a hivatalos élet nyelve kizárólag a román lett, a magyar nyelv használatát tiltották mind a templomokban mind az iskolákban és egyéb hivatalos helyeken.

Vallás és nyelvhasználat

Életükben meghatározó jelentősége van a vallásnak, mélyen hívő katolikusok. Identitásuk meghatározásában döntő fontossága van felekezeti hovatartozásuknak. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „milyen nemzetiségű?”, a legtöbb esetben azt válaszolják, hogy „katolikus”. A többi csángó falu katolikus lakosságát tekintik önmagukhoz legközelebb állónak, függetlenül attól, milyen nyelven beszélnek. A közösséghez ragaszkodnak és nem a nyelvhez, mivel nem érintették őket azok a XIX. századi történelmi folyamatok, amelyek kialakították a modern magyar nemzetet s tették identitás-meghatározóvá a magyar nyelvet (Tánczos 1999:23). Kezdetől fogva katolikusok voltak, ezt a hitet máig megőrizték. A reformáció azért nem jutott el hozzájuk, mert nem voltak olyan magyar papok, akik ezt anyanyelven terjeszthették volna (Mikecs 1989:192). Később pedig a beolvasztó román politikával szemben ez volt az, ami megtartotta őket: a katolikus vallás jelezte a görögkeleti románoktól való különbözőséget. A XIII-XIV. században virágzott a katolikus élet, Moldvában csak magyar papok tevékenykedtek. A XVI. század második felére Magyarország nagy része a reformációhoz állt, s a kisebbségi katolikus egyház nem tudott papokat küldeni Moldvába. Ekkor a magyarok Rómához fordultak segítségért. Róma 1620-tól küldött is papokat, de azzal a céllal, hogy az ortodox románokat megtérítsék. A misszionáriusok jórészt olaszok voltak, akik sem románul, sem magyarul nem tudtak. Az anyanyelvükhöz közelebb álló románt hamarabb megtanulták, mint a magyart (Szabados 1990:89). Mivel küldetésük csak egy évre szólt, nem is törekedtek a magyar nyelv

megtanulására. A XIX. század elején a moldvai magyarok magyar misét kértek. Ennek hatására eljutott egy-egy magyar pap rövidebb időre Moldvába, de vagy fizetést nem kapott, vagy börtönbe zárták, vagy rablótámadás áldozata lett. A XIX. század végén, a Román Királyság létrejötte után bevezették a román nyelvet a templomokba. 1884-ben létrehozták a jászvásári római katolikus püspökséget a papneveldével, ahol a csángómagyar gyerekekből román nemzetiségű papokat neveltek (Domokos 2001:120). Egy 1895-ben született törvény betiltotta a kétnyelvű katekizmusokat. 1930-ban huszonhét plébánosból egy volt magyar, de őt oda helyezték, ahol a hívek nem beszéltek magyarul. 1938-ban a Bákó megyei magyarok településekre vonatkozóan rendeletet adtak ki, amely szerint minden hivatalos helyen, az istentiszteleten is csak románul lehet megszólalni (Szabados 1990:90). Tették ezt olyan helyen, ahol hivatalosan nem éltek magyarok. A valóságban mindenki magyarul beszélt.

A moldvai csángók nyelvi asszimilációjának legerősebb tényezője a katolikus egyház volt és ma is az. Minden faluban hatalmas tekintéllyel bír a „páter”, aki a jobbára tanulatlan lakosság közt az egyetlen tanult ember. Ő a közösségi vezető, hallgatnak rá. Ennek tudatában Jászvásáron és Halasfalván hasonlóképp nevelték őket, mint egykor a janicsárokat. Többségükben elrománosított csángó származásúak, akik sem a templomban sem azon kívül nem hajlandók magyarul beszélni. Ellenségesen viselkednek azokkal, akik származásukat nem tagadják meg. Azt hangoztatják, hogy a római katolikus román katolikust jelent. Azt hirdetik, hogy a magyar az ördög nyelve, s a csángók valójában nem igazi magyart beszélnek, hanem annak egy alacsonyabb rendű változatát, amit más magyarok nem értenek meg, s maguk a csángók sem értik a magyar nyelvet. Erre hivatkoznak akkor is, amikor a hívők magyar nyelvű mise igényével lépnek fel. 2003 novemberében Jean-Claude Perrisset bukaresti apostoli nuncius ígéretet tett arra, hogy lesz Moldvában magyar mise. Mégsem valósult meg, mert a jászvásári püspök ezt úgy értelmezte, hogy nem magyarul, hanem anyanyelvükön kell a liturgiát biztosítani. Így mindent csángóra kell fordítani, ami viszont hosszú időt vesz igénybe. Mire mindez elkészülne, valószínűleg már nem lenne szükség a bevezetésre (Szilágyi N. 2006:110). A romániai katolikus egyház maga dönti el, hogy egyes híveinek mi az anyanyelve, függetlenül attól, hogy ők maguk mit vallanak erről. II. János Pál 2000-ben engedélyezte a magyar papok kinevezését Moldvába, ennek ellenére azokat a fiatal papokat, akik Erdélyben, Gyulafehérváron végezték tanulmányaikat, nem engedik Moldvába. A Vatikán nem tesz erőteljes lépéseket azért, hogy a moldvai katolikusok magyarul is hallgathassanak misét, mert fontosabb számára a katolikus közösségek magtartása az ortodox többségű környezetben. A hívők által a templomban használt nyelv nem döntő jelentőségű ebből a szempontból.

Ilyen körülmények között történt meg 2006. október 15-én, hogy a pusztinai csángók a templomban a mise kezdése előtt magyar nyelvű szent énekeket énekeltek. Az egyház engedélyezte a magyar imádságokat és szent énekeket. Hatalmas előrelépésnek számított ez a moldvai csángók hitéletében. A pusztinai Szent István Egyesület 1990 óta kéri a magyar nyelvű misek bevezetését, képviselőjük a Vatikánban is többször járt emiatt. Az öröm sajnos, nem tartott sokáig. Néhány héttel később püspöki engedélyhez kötötték a magyar nyelvű imádságokat. A püspök viszont azóta sem adott rá engedélyt. Sajnálatos az egyház ismét ellenséges viselkedése. Az októberben engedélyezett szent énekeket illetően nem lehetett véletlen, hogy mindez közvetlenül Románia Európai Unióhoz való csatlakozása előtt történt.

Nyelvhasználat az iskolában

Magyarul nem írnak, nem olvasnak: a magyar nyelv Moldvában mindig elsősorban a

szóbeliség szintjén élt. Az írott nyelv hiánya az iskolai magyar nyelvtanítás hiányával magyarázható. Az első iskolákat a XIX. században, a Román Királyság megalakulása idején létesítették. A királyság területén azonban megtiltották a magyar nyelv használatát a hivatalos életben. Ez a helyzet a második világháború végéig állt fenn. 1947-től magyar nyelvű általános iskolákat hoztak létre Moldvában. Megalakulásuk a Magyar Népi Szövetségnek volt köszönhető, amely a magyar kisebbség politikai képviselőjét látta el Romániában. Egyes helyeken önálló magyar iskolákat működtettek alsó tagozattal, ritkábban felsővel is. Máshol csak tantárgyként tanítottak magyart. Az új iskolák sok nehézséggel küszködtek. A legnagyobb probléma a taneszközök és a megfelelő épület hiánya volt. Ezenkívül a magyarul tanítani tudó tanárok hiánya miatt egyes iskolákat be kellett zárni. Az ideérkező erdélyi tanítók sokszor kényszerből kerültek Moldvába, és igyekeztek minél előbb hazatérni. Ezzel egyidőben a román iskolában dolgozó tanárok féltek attól, hogy a magyar iskolák létrejöttével elveszítik állásukat, és próbálták a szülőket lebeszélni arról, hogy gyermekeiket anyanyelvükön taníttassák. A katolikus papok a misén szintén a magyar iskolák ellen prédikáltak. Az iskolákat megszervező Magyar Népi Szövetség mögött valójában a Román Kommunista Párt állt, amely a II. világháború után azt akarta bizonyítani, hogy Erdélyen kívül is törődik a magyarsággal. Az iskolák lejárátását és a szülők megfélemlítését követően végül 1959-ben az összes magyar iskolát bezárták (Vincze 1999:203-210).

A '90-es évekig anyanyelvi oktatásuk nem volt. 1990 után néhányan arra vállalkoztak, hogy a falubeli gyerekeket beszélni, írni, olvasni tanítják magyarul. A tanítást magánháznaknál kezdték, ahová évről évre több gyerek kezdett járni. Anyagi támogatást nem kaptak, sőt 2001-ben betiltották az oktatást és a szülőket megfenyegették (www.devaigyerekek.hu). Ennek ellenére 2002-ben folytatódtak a foglalkozások, jelenleg is folynak és nagy népszerűségnek örvendenek. Ezekben a foglalkozásokon a nyelv mellett énekeket, táncokat is tanulnak a gyerekek.

A legnagyobb előrelépést az jelenti, hogy 2002-től a helyi általános iskolákban választható tantárgy lett a magyar nyelv heti három órában. Az első évben Klézsén és Pusztinában indult el az iskolai oktatás, Klézsén tizenhét, Pusztinában huszonnégy fővel. Az oktatásba bekapcsolódó falvak és a beíratott gyerekek létszáma egyre nő. A 2006/2007-es tanévben tizennégy településen (Bákó, Buda, Csík, Diószén, Frumósza, Klézse, Kostelek, Külsőrekecsin, Lábnyik, Lészped, Magyarfalu, Pusztina, Somoska, Trunk) 992 gyerek tanult állami iskolában magyart, iskolán kívül pedig kb. 400-an. Ugyanebben a tanévben 53-an tanultak tovább ösztöndíjjal. Az utóbbi tizenöt évben 1200 moldvai csángó diák tanult magyar iskolában Erdélyben: Csíkszeredán, Bukarestben, Gyimesfelsőlokon, Székelyudvarhelyen, Gyulafehérváron vagy Kolozsváron. Egyetemét több mint százán végeztek Budapesten, illetve Kolozsváron. Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Moldvában több mint 9000 iskolás korú gyerek beszél magyarul, akiknek hasonló oktatásra lenne szüksége. 30-35 faluban még semmiféle magyaroktatás nincsen (www.csango.ro). Az iskolai órákon a standard magyar nyelvet tanítják, de nem tekintik hibának a nyelvjárási jegyek használatát. Fontos ez a szemléletmód a gyerekek önértékelésének és így a nyelvjárás megmaradásának a szempontjából, mert ha a standard változatot elkülönítenék, azzal a helyi nyelvváltozat értékelődne le (Péntek 1998:302). A kisebbségi nyelv iskolai tanítását sajnos, az iskolaigazgatók nem szorgalmazzák, sőt igyekeznek minél több akadályt gördíteni a magyarórák megtartása elé. A magyartanárt nem egy helyen ki is közösíti a tantestület. Arra is volt már példa, hogy a román tanárok megszegényítették a magyarul tanuló diákokat. Sok szülő még mindig fél beírni gyermekét a magyarórákra. A papok prédikációinak nagy szerepe van a félelem fenntartásában. Kihasznlják azt, hogy az istenfélő, egyszerű emberek hallgatnak a tisztelendőre és felnéznek rá. Prédikációikban próbálják elvenni a szülők kedvét a

magyarórától. Ügyelnek arra is, hogy az általános iskolában már magyarul tanuló, jó képességű gyerekek ne magyar iskolában tanuljanak tovább, hanem a jászvásári papneveldeben, ahol román szellemiségben és a magyar kultúra ellen nevelik a leendő papokat. Az érintett gyerekeket és szüleiket igyekeznek rábeszélni a jászvásári iskolára és a papi hivatásra, sokszor sikerrel is járnak.

A gyerekek tanulását a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége, a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége és a Domokos Pál Péter Egyesület támogatja. A rendelkezésre álló igen alacsony összeghez nagy segítséget nyújt a néhány év óta működő keresztszülő program. Aki csatlakozik a programhoz, és vállalja egy gyerek éves taníttatási költségeit, az keresztszülővé válik. A keresztszülők, akik 90 százalékban magyarországiak, 10 százalékban nyugat-európaiak; tartják a kapcsolatot a gyerekekkel, leveleznek egymással, időnként személyesen is találkoznak (www.devaigyerekek.hu).

A magyar nyelv presztízse

A magyar nyelvnek az iskolába történő bevezetésével jelentős mértékben megnőtt a presztízse moldvai beszélők körében. A nyelv fontosságát az is növeli, hogy a '90-es évektől kezdve, a határok megnyílásával rendszeresen látogatják őket a gyűjtők, turisták, akik az ő nyelvükre, szokásaikra, énekeikre, táncaikra kíváncsiak. A magyar nyelv elsajátítását a magyarországi munkavállalás lehetősége is ösztönzi. A munkahelyek hiánya és az alacsony fizetések miatt a fiatalok nagy része külföldön dolgozik.

A közel húsz évvel ezelőtt elkezdődött változásokkal megindult Moldvában a magyar nyelv helyzetének lassú átalakulása, szerepének megváltozása. A magyarokkal való, rendszeressé váló érintkezés, a magyarországi munkahelyek elérhetősége, a nemzetközi figyelem felénk fordulása, a magyar nyelv szervezett tanítása elősegítette azt, hogy a magyar nyelv szégyellnivaló helyzetéből immár vonzóvá váljon. A nyelvnek hosszú távon történő megmaradásához azonban hiányzik két nagyon fontos feltétel. Az egyik a helyben lévő munkahelyek, a másik pedig a magyarul is írni-olvasni tudó, a nyelvet jól beszélő értelmiségi réteg. A munkahelyek hiánya miatt nagyon sokan – elsősorban a fiatalok - elköltöznek a faluból. Érdekeik érvényesítése szempontjából döntő jelentőségű a helyi értelmiség szerepvállalása. Ez a korábban szinte teljesen hiányzó réteg ma már kialakulóban van. Mióta a csángó gyerekek közül többen magyar középiskolát végeznek Erdélyben és valamely magyar felsőfokú intézményben tanulnak tovább, azóta már vannak köztük magyarul is jól beszélő értelmiségiek. Tanulmányaik végeztével viszont szülőhelyükön elhelyezkedni kevesen tudnak, ezért legtöbbször nem is térnek haza. Ezen kívül sokan azon a helyen találnak maguknak társat és telepednek le, ahol tanultak. Ezért szükség lenne egy Moldvában működő magyar nyelvű középiskolára, s az általános iskolákban a magyarnak nemcsak tantárgyként való tanítására, hanem az azon folyó oktatásra is. Az anyanyelven történő iskoláztatás az oktatás hatékonyságát is növelné. Az ún. vernakuláris elv szerint az iskolát azon a nyelven kell kezdeni, amelyet a gyerek otthon beszél, s ameddig lehet, azon a nyelven is kell folytatni (Szépe 2001:134).

Tegnap – ma – holnap

Ha végigtekintünk a moldvai csángók történetén, tulajdonképpen örvendetes tény, hogy a mai napig megmaradtak, és a magyar nyelvjárás is él a mindennapokban. Őseik első hulláma a XII-XIII. században elhagyta a Kárpát-medencét, az utolsó csoportok is a XVIII. század közepén elszakadtak a magyar nyelvterülettől. Ettől az időtől kezdve román nyelvű közegben éltek mindennapjaikat. Fennmaradásukat segítette az, hogy legtöbbjük Moldvában is együtt maradt, önálló magyar falvakat alapítottak, illetve a már korábban itt

élő magyarok közé telepedtek le. Zárt közösségeket alkottak, napjainkig jellemző volt rájuk az endogámia: a fiatalok általában saját falujukból, esetleg valamely másik csángó faluból választottak maguknak párt. E szokás kialakulásához életformájuk is hozzájárult: a paraszti életmód helyhez kötötte a lakosságot. Sem igényük, sem módjuk nem volt arra, hogy a falujuktól nagy távolságra eljussanak. Létszámuk megtelepedésük után nem csökkent, hanem éppen hogy növekedett. A családokban mindig is sok volt a gyerek, így a moldvai magyar népesség az országrész ugyancsak magas természetes szaporulatához képest is vezető helyen áll. 1930 és 1992 között például létszámuk megháromszorozódott (Tánczos 1999:12). A másik nagyon fontos megtartó erő a vallás volt. Kezdetről fogva katolikusok voltak, s az ortodox környezetben ez is az összetartozást erősítette. Annál is inkább nagy volt és ma is nagy a felekezeti hovatartozás jelentősége, mert a már említett okokból a nyelv helyett a vallás alakítja identitásukat.

Napjainkban a paraszti életforma Moldvában is megszűnőben van. A fiatalok már nem kezdenek el gazdálkodni, hanem valamelyik nagyvárosba vagy külföldre mennek dolgozni. Közülük kevesen térnek később haza. A csángó falvak ezért rohamos mértékben öregednek. Ebben a megváltozott világban a nyelv megmaradását a tudatos nyelvmegőrző tevékenységek (magyartanítás az iskolában vagy azon kívül, nyelvi és kulturális táborok gyerekeknek, kultúrházak építése, magyarországi vagy erdélyi cserekapcsolatok) nagy mértékben segíthetik. A csángó nyelv jövőjéről elmélkedve elég múltjukra nézni: kisebbségi létben s az elnyomó román politika ellenére máig megmaradtak. Szépe György (2007:19) úgy véli, hogy a nyelvekben vannak olyan tulajdonságok, amelyek megvédik őket a megsemmisüléstől. Ez az „immunrendszer” a moldvai magyarok nyelvében igen erős.

Kisebbségkutatás - 2009. 4. szám

Irodalom

Benda Kálmán: A moldvai csángómagyarok története. In: Halász Péter (szerk.) „Megfog vala apóm szokor kezemtül. . .” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Lakatos Demeter Egyesület, Budapest, 1993. 39-44.

Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.

Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2001.

Mikecs László: Csángók. Optimum Kiadó, Budapest, 1989.

Péntek János: A kisebbségi iskolák kétnyelvűsége és kettősnyelvűsége. In: Kontra Miklós-Saly Noémi (szerk.) Nyelvmertés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 299-304.

Szabados Mihály: A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében 1859-1977 között. In: Juhász Gyula (szerk.) Magyarságkutatás 1989. Magyarságkutató Intézet évkönyve, Budapest, 1990. 89-102.

Szépe György: A magyar nyelv immunrendszere. In: Pusztay János (szerk.) A magyar mint veszélyeztetett nyelv? Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely, 2007. 18-25.

Szépe György: Nyelvpolitika: múlt és jövő. = Iskolakultúra, Pécs, 2001.

Szilágyi N. Sándor: Nyelvi jogok, egyházi nyelvhasználat. A magyar nyelvű mise kérdése Moldvában. In: Diószegi László (szerk.): A moldvai csángók. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 107-112.

Tánczos Vilmos: A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.) Csángósors. Teleki

László Alapítvány, Budapest, 1999. 7-32.

Vincze Gábor: Csángósors a II. világháború után. In: Pozsony Ferenc (szerk.) Csángósors. Teleki László alapítvány, Budapest, 1999. 203-249.

www.csango.ro

www.devaigyerekek.hu